

POSTAWY EKOLOGICZNE MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ NA PODSTAWIE BADAŃ OPINII NA TEMAT KAMPINOSKIEGO PARKU NARODOWEGO 2016

The ecological attitudes of academic youth in research of opinions towards Kampinos National Park 2016

Streszczenie

Badanie pt. *Zachowanie różnorodności biologicznej Kampinoskiego Parku Narodowego a życie i zdrowie mieszkańców aglomeracji warszawskiej* zrealizowano techniką CAWI na próbie n=665 respondentów w oparciu o model sondażu eksploracyjnego. Zdaniem 98% badanych działania wobec Kampinoskiego Parku Narodowego (KPN) mają konkretne znaczenie dla przyszłych pokoleń. Studenci deklarują wysoki poziom odpowiedzialności za zachowanie KPN jako pomnika przyrody (82,3%), choć uważają, że ów stan ma znaczenie przede wszystkim dla kraju (76,5%) i mieszkańców Warszawy (19,4%), a nie dla nich osobiście (3,5%). Ponad 80% badanych odwiedziło przynajmniej raz KPN dla celów rekreacyjnych, ale nie poznawczych lub związanych z edukacją ekologiczną.

Słowa kluczowe: environmentalizm, młodzież, Kampinoski Park Narodowy, edukacja ekologiczna, postawy ekologiczne

Abstract

Preservation of biological diversity of the Kampinos National Park and the life and health of inhabitants of the Warsaw conurbation was performed by the CAWI technique on a sample of n=665 respondents based on the exploratory survey model. According to 98% of the investigated, actions towards the Kampinos National Park (KNP) are of particular importance for future generations. Students declare a high level of responsibility for the preservation of KNP as a natural monument (82.3%), although they believe that this condition is of major importance to the country (76.5%) and the inhabitants of Warsaw (19.4%), not for them personally (3.5%). Over 80% of the respondents visited at least once KNP for recreational purposes, but neither for cognitive ones nor for ecological education.

Keywords: environmentalism, youth, Kampinos National Park, ecological education, ecological attitudes

Wstęp

Badanie objęło przedstawicieli zbiorowości młodzieży akademickiej w ramach projektu pt. *Zachowanie różnorodności biologicznej Kampinoskiego Parku Narodowego a życie i zdrowie mieszkańców aglomeracji warszawskiej*. Socjologiczne badania opinii młodzieży akademickiej na temat Kampinoskiego Parku Narodowego (KPN), pozycjonujące analizę w obrębie empirycznych nauk społecznych, w ramach dyscypliny, która redukuje perspektywę normatywną oraz akcentuje wagę faktów empirycznych i indeksu zmiennych jako niezbywalnego elementu wiarygodnego wnioskowania, pozwala dokonać wstępnego opisu postaw proekologicznych. Postawom tym mogą towarzyszyć znaczący poziom zaangażowania afektywnego i mobilizacja kapitału społecznego, będące przy tym kryterialnymi czynnikami konstruowania zideologizowanych postaw

obywatelskich. Kultura obywatelska determinowana jest intencjonalnymi aktami społecznych działań, które aktywizując obywateli, podtrzymują będącą elementem ideologii ekologizmu świadomość interesów i wartości proekologicznych. Celem podstawowym projektu badawczego było przedstawienie wieloperspektywnego, koherentnego, ale nie zintegrowanego opisu Kampinoskiego Parku Narodowego jako terytorialnej jednostki ekologicznej oraz postaw społecznych wobec parku, w tym identyfikacji świadomości społecznej i opinii publicznej. Zadanie takie może wydawać się nader problematyczne, ponieważ już Wilhelm Dilthey w twórczości filozoficznej radykalnie rozgraniczył nauki o człowieku od pozytywistycznych implikacji poznawczych. Dilthey dokonał krytyki przypisywania rzeczywistości społecznej, i człowiekowi jako twórcy owej rzeczywistości, atrybutów charakteryzujących świat przyrodniczy. Według filozofa wiedza może być pozyskiwana na dwa sposoby. Pierwszy koncentruje się na danych zmysłowych, a drugi – będący funkcją umysłu – opiera się na danych empirycznych. Nauki przyrodnicze różnią się od nauk o kulturze, ponieważ obiekty natury są dostępne zmysłom jako fenomeny zewnętrzne, natomiast zjawiska kulturowe pozostają dostępne jedynie jako fenomeny mentalne (psychiczne).

Autorom badania bliższa była perspektywa Maxa Webera, który akceptował dychotomię *Naturwissenschaft* – *Geisteswissenschaft*, ale twierdził przy tym, że dystynkcje poznawcze wynikają z poznawczych celów nauk społecznych i nauk przyrodniczych, a nie jedynie z różnic w sposobie poznawania badanych fenomenów. Zdaniem niemieckiego filozofa i socjologa człowiek nie może być rozumiany wyłącznie w kategoriach zewnętrznych fenomenów, ale raczej w kategoriach motywacji leżących u podstaw społecznych działań. Twierdził on, że zarówno nauki przyrodnicze, jak i kulturowe zobligowane są do opisywania wielu aspektów rzeczywistości, co zakłada subiektywny wybór badacza. Socjolog może chcieć szukać tych opisów w uogólnieniach zachowań ludzkich lub może być również zainteresowany cechami partykularnymi aktorów i znaczeniami, jakie przypisują oni swoim działaniom (zob. Dzwonkowska i in. 2016).

Logika procesu badawczego

Badanie o charakterze eksploracyjnym zrealizowane zostało na efektywnej próbie $n=665$ badanych (498 kobiet i 160 mężczyzn). Ze względu na dobór próby ma ono charakter badania eksploracyjnego, co ogranicza możliwość generalizacji wniosków. Aby można było uogólniać wyniki uzyskane w obrębie próby losowej na całą populację, próba musi być reprezentatywna, tzn. struktura próby ze względu na interesujące nas cechy musi być zbliżona do struktury populacji generalnej. Reprezentatywność próby może być osiągnięta, gdy są spełnione dwa warunki: 1) elementy populacji są dobierane do próby w sposób losowy, 2) próba jest wystarczająco liczna. Przez losowy dobór elementów do próby rozumiemy taki sposób postępowania, w którym każda jednostka ma znane (różne od zera) prawdopodobieństwo znalezienia się w próbie, a dla każdego podzbioru jednostek populacji generalnej można ustalić prawdopodobieństwo dostania się do próby.

Dane zgromadzono za pomocą techniki CAWI narzędziem internetowym nadzorowanym przez system LimeSurvey bazujący na architekturze kontaktu serwer – respondent. Formularz ankiety w wersji elektronicznej był dystrybuowany do adresowych jednostek obserwacji z poziomu platformy on-line. Zwrot danych przybrał postać macierzy danych generowanych w czasie rzeczywistym przez respondenta.

Obserwacją statystyczną objęta została młodzież akademicka studiująca na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Łącznie zgromadzono 665 obserwacji odpowiadających 665 efektywnym wywiadam. Błąd statystyczny dla próby $n=665$ wyniósł 2,77. W module danych metryczkowych umieszczono pytania umożliwiające dyferencjację struktury próby według zmiennych: płeć, wydział, stopień studiów, tryb studiów, wielkość miejscowości pochodzenia, województwo i wiek. W większości badani pochodzili z województwa mazowieckiego (74,3%). Pozostałe regiony były reprezentowane w o wiele mniejszym stopniu (od 0,3% do maksymalnie 3,9%). Dużo bardziej symetryczny był podział ze względu na wielkość miejscowości, z których pochodzili indagowani. W najwyższym stopniu były reprezentowane metropolie, czyli w praktyce w większości przypadków Warszawa (21,5%). Na drugim miejscu znalazły się miasteczka liczące do 30 tys. mieszkańców (18,3%), a na trzecim małe i średnie miasta liczące od 31 tys. do 100 tys. mieszkańców. Wieś reprezentowało 14,4% badanych, tyle samo osób pochodziło z miast od 101 tys. do 250 tys. mieszkańców. Najmniej ankietowanych deklarowało pochodzenie z miast od 251 tys. do 500 tys. mieszkańców. Zdecydowana

większość osób, które wzięły udział w badaniu, studiowała w systemie stacjonarnym (81,7%). Studentów niestacjonarnych było znacznie mniej (17,7%). Nie powinno dziwić, biorąc pod uwagę wiek ankietowanych, że najwięcej osób uczyło się na studiach I stopnia (41,7%) i II stopnia (31,4%) oraz na jednolitych studiach magisterskich (19,4%). Doktorantów było jedynie 6,9%.

Zdecydowana większość badanych nie studiowała ani kierunków przyrodniczych, ani w inny sposób związanych z ochroną środowiska. Najwięcej było reprezentantów wydziałów: Nauk Historycznych i Społecznych (22%), Nauk Humanistycznych (17,6%), Nauk Pedagogicznych (13,4%) oraz Prawa i Administracji (12,5%). Wydział Matematyczno-Przyrodniczy. Szkoła Nauk Ścisłych był reprezentowany przez 8,9% biorących udział w badaniu. Pozostali reprezentowali Wydział Teologiczny i Wydział Filozofii Chrześcijańskiej.

Analiza statystyczna została przeprowadzona na macierzy danych SPSS/PASW Statistics za pomocą tabel częstości empirycznej rozkładów wskazań oraz tabel kontyngencji. Jest to klasyczny sposób analizy i redukcji danych. Test niezależności χ^2 posłużył do określenia istotnej statystycznie zależności między zmiennymi, natomiast do obliczenia siły związku między zmiennymi użyto współczynników do wyboru w zależności od skali zmiennej: r Pearsona, poprawka ciągłości, iloraz wiarygodności, test dokładny Fishera, powiązanie liniowe przez liniowe, test McNemara; miary kierunkowe: Lambda, tau Goodmana i Kruskala, współczynnik niepewności, d Sommersa, Eta; miary symetryczne: V Cramera, współczynnik kontyngencji, tau-b Kendalla, tau-c Kendalla, Gamma, korelacja Spearmana i Kappa. W procedurze krzyżowania zmiennych zastosowano poprawkę Bonferroniego. Poprawka Bonferroniego jest stosowana w celu utrudnienia uznania za statystycznie istotny wyniku pojedynczego testu przy wielokrotnym przeprowadzaniu testów na podstawie tych samych danych. Poprawka Bonferroniego była dokonywana przez podzielenie poziomu istotności alfa (przyjmowanego na poziomie 0,05) przez liczbę przeprowadzanych testów.

Wyniki

Kampinoski Park Narodowy odgrywa rolę terenu rekreacyjno-wypoczynkowego dla Warszawy, jak również dla mieszkańców całej centralnej Polski. Do dyspozycji jest około 360 km znakowanych pieszych szlaków turystycznych oraz 200 km szlaków rowerowych (Kampinoski Park Narodowy). Pod tym względem park plasuje się w Polsce na pierwszym miejscu (Królikowski 2013). Rocznie KPN odwiedza nawet milion osób. Biorąc pod uwagę popularność innych parków narodowych, nie jest to jednak liczba oszałamiająca, ponieważ daleko mu do liderów, czyli parków: Tatrzańskie (2,2 mln turystów), Karkonoskiego (2 mln) i Wolińskiego (1,5 mln). Bardziej popularny jest także Wielkopolski Park Narodowy (1,2 mln). Jeszcze dobitniej sytuację KPN ukazują dane dotyczące liczby odwiedzających w przeliczeniu na 1 ha parku – to jedynie 26 osób. Więcej osób przypada na hektar w ośmiu innych parkach narodowych (Królikowski 2013).

Budowanie wizerunku Kampinoskiego Parku Narodowego zintegrowane jest z intersubiektywnym bilansem korzyści i strat opracowywanym przez agregację indywidualnych ocen badanych studentów. Obraz bilansu stanowi punkt startowy dla dookreślenia pól problemowych, ale przede wszystkim mocnych stron, które stanowić powinny przestrzeń węzłowych zagadnień rozpoznawalnych przez respondentów. Należy podkreślić, że bezpośrednie pytanie o korzyści lub problemy dostarczyło informacji opartej na intuicjach, nie zaś na enumeratywnym bilansie. Niezależnie od tego metodologicznego zastrzeżenia pytanie umożliwiło otwarte, a niepredefiniowane skategoryzowanie mocnych i słabych stron funkcjonowania parku narodowego. Jako powodujących straty w uprawach rolnych, hodowli, inwentarzu lub stwarzających inne problemy wskazywano: wilka – 20,3%, rysia – 8,1%, borsuka – 8,3%, wydrę – 11,3%, bobra – 33,5%, dzika – 42,9%, oraz łosia – 5,7% wskazań. Z drugiej strony 88,4% respondentów uważało, że obecność wilka pozytywnie wpływa na przyrodę/ekosystem, a zdaniem 67,2% badanych ma znaczenie dla promocji parku (np. jako miejsca turystyki). Analogicznie w przypadku łosia 97,6% ankietowanych uznało, że dla przyrody/ekosystemu Kampinoskiego Parku Narodowego obecność gatunku jest konieczna, i 88,7% badanych oceniło łosia jako istotny czynnik promocyjny parku.

Zdaniem 98% ankietowanych działania wobec KPN mają konkretne znaczenie dla przyszłych pokoleń. Według studentów decyzja o budowie domu i zamieszaniu na terenie parku skutkuje wysokimi kosztami środowiskowymi (58,1% wskazań), służy jedynie podniesieniu jakości życia mieszkańców (33,6%) oraz

może być kierowana (uzasadniona) pobudkami ekologicznymi – 8,3% odpowiedzi pozytywnych. Prawie 40% badanych studentów uważa, że należy zachować park w niezmienionej postaci, a 4,7% ankietowanych zakłada, że należy dostosować obszar parku do potrzeb infrastrukturalnych.

Niezależnie od cech społeczno-demograficznych i zmiennych przestrzennych (NUTS2) respondenci podkreślają, że Kampinoski Park Narodowy ze względu na walory estetyczne należy oceniać bardzo wysoko. Wzmacnia to przekonanie o pozytywnym odbiorze parku i braku skrajnie stygmatyzujących ocen.

Na potrzeby badania spytano studentów o najważniejsze wartości, jakimi kierują się w życiu. Badani wybierali spośród takich wartości, jak: miłość, sprawiedliwość, odpowiedzialność, rodzina, umiarkowanie, empatia, szacunek, przyjaźń, zdrowie, pieniądze, praca zawodowa oraz szczęśliwe życie. Opinie były bardzo podzielone, a żadna z wymienionych wartości nie uzyskała większości wskazań. Jednak najwięcej osób wybrało rodzinę (29,9%), miłość (28,4%), szacunek (27,5%), przyjaźń (25,4%), sprawiedliwość (23,5%) oraz odpowiedzialność (22,4%). Ważne dla studentów jest także szczęśliwe życie i zdrowie. Zdecydowanie rzadziej wskazywano na empatię. Natomiast najmniej studenci cenią pieniądze (5,4%) i pracę zawodową (6,5%), ale – co ciekawe w tym zestawieniu – także umiarkowanie (6,3%). Niecałe 1,4% badanych wybrało wartości związane z wiarą.

Większość (60,3%) badanych nie zgadza się ze stwierdzeniem, że Kampinoski Park Narodowy należy zachować dla przyszłych pokoleń w niezmienionej formie. Żadnych zmian nie chce natomiast 39,7%. Przy czym aż 98% studentów uważa, że obecne działania będą miały/mają wpływ na przyszłe pokolenia. Jest to wynik zdecydowanie większy niż w badaniach ogólnopolskich realizowanych przez CBOS, z których wynika, że 76% badanych uważa „że ich działania mogą się przyczynić do poprawy stanu środowiska naturalnego w ich najbliższym otoczeniu” (CBOS 2014). Dlatego aż 92% dopuszcza przenoszenie do parku tych gatunków, które żyły w nim wcześniej, ale zostały wygnane/wytopione. Niemniej większość najczęściej sprzeciwia się zwalczaniu gatunków obcych, choć te są zagrożeniem dla rodzimej fauny. Studenci są tolerancyjni wobec norki amerykańskiej (65,4% sprzeciwia się zwalczaniu tego gatunku) i szopa pracza (72,9% przeciwników ingerencji), ale już zwalczanie biedronki azjatyckiej popiera większość badanych (57,6%). Odczucia wobec swojskich komarów są bardziej wyważone. Wytruc chciałoby je 56,8%, ale 42,6% się temu sprzeciwia. Wyjątkiem są tylko osoby z miast liczących od 101 tys. do 250 tys. mieszkańców, spośród których większość dopuszcza drastyczne rozwiązanie tego problemu.

Na tle tych opinii wyróżniają się przekonania dotyczące zgody na redukcję gatunków, których jest zbyt wiele (zwłaszcza dzików). Na odstrzał w takiej sytuacji zgadza się 60% badanych. Inne ingerencje człowieka w ekosystem Kampinoskiego Parku Narodowego są oceniane negatywnie (95,3% się im sprzeciwia). Studenci nie zgadzają się ani na lokowanie na terenie parku firm i instytucji gospodarczych (92,9% głosów sprzeciwu), ani na budownictwo mieszkaniowe (87,4% przeciw), ani na inwestycje infrastrukturalne, np. w postaci budowy dróg czy kolei (77% przeciw), ani nawet na organizację imprez masowych (73,5% przeciw). Badani uważają w większości, że takie przedsięwzięcia wiążą się ze zbyt wysokimi kosztami środowiskowymi (57,7%). Wyjątkiem są instytucje edukacyjne, zwłaszcza badawczo-rozwojowe, na których budowę w parku zgadza się 45,3%, a sprzeciwia się jej jedynie 37,7%.

Studenci deklarują również, że czują się odpowiedzialni za zachowanie Kampinoskiego Parku Narodowego w jak najlepszym stanie (82,3%), choć uważają, że ów stan ma znaczenie przede wszystkim dla kraju (76,5%) i mieszkańców Warszawy (19,4%), a nie dla nich osobiście (jedynie 3,5%). Zdecydowana większość pytanych (85,3%) uważa poza tym, że wyznawane przez nich wartości, o których była mowa wyżej, mogą mieć znaczenie dla ochrony Kampinosu (zob. Zarzecki 2016).

Jednak o tym, że park może wzmacniać wyznawane przez badanych wartości, przekonanych jest znacząco mniej osób (76,6%). Poczucie odpowiedzialności nie przekłada się przy tym na gotowość podjęcia jakiegokolwiek działania na rzecz parku. Aż 86,8% badanych nie podejmie żadnych inicjatyw ani nie zainicjuje jakichkolwiek przedsięwzięć na rzecz ochrony parku, 83,6% nie prześle na ten cel pieniędzy, a 80,5% nie poświęci temu swojego czasu. W uproszczeniu można podsumować, że środowisko naturalne jest wartością (zarówno indywidualną, jak i społeczną), ale koszty ochrony chcemy ponosić nie w pełni.

Z przeprowadzonych badań wynika, że ponad 80% badanych odwiedziło przynajmniej raz Kampinoski Park Narodowy, ale zarazem większość nie była w stanie wskazać jednoznacznie powodu, dla którego

zdecydowała się tam pojechać. Jedynym czynnikiem, który był wskazywany wyraźnie częściej niż inne, było odświeżające działanie przyrody (27,7% wskazań). Zdecydowanie rzadszy powód stanowiło zainteresowanie zwierzętami (14,6%) czy roślinami (11,9%). Argumentem na rzecz parku nie jest ani prowadzenie zdrowego trybu życia (jedynie 9,5% wskazań), ani możliwość oglądania ptaków (8,4%), ani możliwość uprawiania sportów (7,1%). W Kampinosie nie zbiera się także grzybów (jedynie 3,8% wskazań). Najchętniej badani wybierają się do parku w lecie (46,6%) i wiosną (32,3%). Jesień, a w jeszcze większym stopniu zima, nie zachęca do przyjazdu. Jednocześnie studenci doceniają pozytywny wpływ odwiedzin w Kampinoskim Parku Narodowym na poprawę samopoczucia (93,2%), jakości życia (78%) i kondycji (82,7%) oraz zwiększenie świadomości ekologicznej (81,4%). Natomiast – zdaniem ankietowanych – park ma niewielki wpływ na wybory konsumenckie (jedynie 29,2% wskazań twierdzących), na postawy wobec bliźnich (39,7%) i na moralność (35,9%). Jednak jest on o wiele większą atrakcją niż skwery zieleni i parki miejskie. Wyjątkiem jest warszawskie zoo. Prawie tyle samo badanych uważa je za podobną atrakcję do parku, co przynajmniej ostatniemu palmę pierwszeństwa pod względem atrakcyjności.

Studenci jadą do Kampinosu przede wszystkim po to, by spacerować (56,5%). *Nordic walking* wybiera 21,1%, a rower – 19,7%. Z możliwości zwiedzania parku na koniu korzysta niewielki procent ankietowanych. Odwiedzający wybierają przede wszystkim las dębowy, sosnowy i mieszany (po 35,6%). Las bagienny pokryty olchami przyciąga 17,6% studentów. Prawie 10% wybiera też obszary bezleśne. Bez względu jednak na preferowane otoczenie praktycznie wszyscy doceniają walory estetyczne parku. Czego szukają odwiedzający? Przede wszystkim ciszy i spokoju i raczej je znajdują, ponieważ ponad połowie badanych nic nie przeszkadza w cieszeniu się nimi. Dotyczy to także chyba innych odwiedzających, ponieważ jedynie 13,8% wybrało się do Kampinosu samotnie (zob. Wiśniewski 2016).

W wymiarze gatunku widniejącego w godle Kampinoskiego Parku Narodowego ponad 80% respondentów wskazało prawidłową odpowiedź. To istotna cecha struktury świadomościowej postaw proekologicznych badanych. W zakresie rozpoznawalności gatunku na godle Kampinoskiego Parku Narodowego przeważają mieszkańcy wsi nad mieszkańcami miast powyżej 500 tys. (różnica 11,2 punktu procentowego). Deklaracja braku rozpoznawalności zmienia się w obrębie kategorii wydział, na którym respondenci studiują.

Wysoki stopień dezaprobaty dla prowadzących do erozji KPN działań, i to niezależnie od legitymizacji ekonomicznej, stanowi miernik istotny z perspektywy diagnozy świadomości ekologicznej. Uzyskane z badań rozkłady odpowiedzi pozwoliły na określenie motywatorów autotelicznych i instrumentalnych w motywacyjnych uzasadnieniach postaw studentów wobec parku. Rozkład wskazań sugeruje przewagę autotelicznego podejścia do ochrony środowiska naturalnego nad instrumentalnym. Jak słusznie zauważa Piotr Gliński, „wartości ekologiczne są akceptowane na poziomie ogólnych deklaracji, tracą na znaczeniu z pierwszoplanowymi potrzebami społecznymi takimi jak: pełne zatrudnienie, potrzeby mieszkaniowe, (...) stoją natomiast zdecydowanie wyżej niż potrzeby związane z potrzebami typu rozwojowego czy poznawczego” (Gliński 1996: 144).

Bibliografia

- CBOS (2014), *Polacy o stanie środowiska i zmianach klimatu*, Komunikat z badań nr 171, Warszawa.
- Dzwonkowska D. i in. (2016), *Interdyscyplinarne badania oceny wartości przyrodniczych i społecznych Kampinoskiego Parku Narodowego* [w:] D. Dzwonkowska, J. Romanowski (red.), *Przyroda Kampinoskiego Parku Narodowego i jej znaczenie dla społeczeństwa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Gliński P. (1996), *Polscy Zieloni. Ruch społeczny w okresie przemian*. Warszawa: IFIS PAN.
- Kampinoski Park Narodowy, *Szlaki turystyczne Puszczy Kampinoskiej*, <https://www.kampinoski-pn.gov.pl/turystyka/szlaki-turystyczne> [dostęp: 31.10.2016].
- Królikowski J. (2013), *Ilu turystów odwiedza Kampinoski Park Narodowy?*, <http://puszczakampinoska.blogspot.com/2013/03/ilu-turystow-odwiedza-kampinoski-park.html> [dostęp: 31.10.2016].
- Wiśniewski R. (2016), *Ku przyszłości? Kampinoski Park Narodowy z perspektywy młodzieży akademickiej* [w:] D. Dzwonkowska, J. Romanowski (red.), *Przyroda Kampinoskiego Parku Narodowego i jej znaczenie dla społeczeństwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.

Zarzecki M. (2016), *Eko-świadomość jako element proekologicznych postaw młodzieży akademickiej. Wstęp do interpretacji fenomenologicznej* [w:] D. Dzwonkowska, J. Romanowski (red.), *Przyroda Kampinoskiego Parku Narodowego i jej znaczenie dla społeczeństwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.